

Construction of the development program in Iran after the revolution

Mohammadsalar Kasraie*

Behzad Asghari**

Abstract

Planning for Development in Iran started before the Islamic Revolution and continued with the Islamic Revolution with the aim of realizing the ideal Islamic society and turning Iran into a model for the Islamic world. However, despite the implementation of 6 development programs after the Islamic Revolution, there are still fundamental challenges in the process of Iran's development, and the development programs have not been able to manage these challenges. The present study seeks to answer how the development programs implemented in Iran after the Islamic Revolution and its function in the development process of Iran were constructed. In explaining this, the approach of analyzing development programs is historical sociology. Therefore, the theoretical construction as well as the approach of the activists in the formulation of this concept in the historical course has been investigated. In this sense, in addition to the role of actors and theoretical ideas in the formation of these programs, attention has also been paid to the historical events that happened along the way of the programs. Based on the study, it can be pointed out that the development programs after the revolution, in addition to not using the experience of development in the Pahlavi era and being formed under a different worldview, could not reach a consensus at the theoretical and activist level. Also in the historical context, with Events such as embargo and lack of foreign exchange resources did not make it possible to shape the development discourse.

* Associate Professor of Sociology, Department of Social Studies, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran (Corresponding Author), Mohammadsalar.kasraie@gmail.com

** PhD in History at Kharazmi University, asghari63@gmail.com

Date received: 20/01/2024, Date of acceptance: 02/08/2024

Keywords: development program, Iran after the revolution, historical sociology, construction, activist- structure.

Introduction

The concept of development and development planning is an issue that has become a problem of the Iranian society in the contemporary era. Therefore, many have studied and criticized this concept, ideas and development plans prepared in Iran. The authors of this research have previously evaluated and investigated the development plans in the second Pahlavi era in a research titled "Construction of Development Plans in Iran before the Islamic Revolution". The present research, which deals with the construction of development plans after the Islamic revolution, in continuation of the same research with the approach of historical sociology and the theoretical model of construction, seeks an answer to how the development plans are formulated after the Islamic revolution.

Materials & Methods

Historical sociology investigates the evolution of social structures and processes, therefore, in a sense, it pays attention to the development of societies and examines the theoretical and practical aspects of the phenomena of human society in a historical context and in a long-term process. This research uses this approach to formulate the planning process. Development in Iran will benefit after the Islamic Revolution. Most of the studies conducted in this field have been limited to one of these aspects or have not examined this phenomenon in a historical context and in a comprehensive process. In terms of the theoretical approach, in this article, the construction theory will be used as an epistemic platform for data processing. The theoretical approach of construction is considered a unified theoretical model and connects two levels of society, micro and macro, so in this approach, social phenomena are created in the interrelationship of structure-actor/agent and are reproduced in a dialectical and dynamic relationship in the historical context of structures.

Discussion & Result

The concept of development, after the Islamic revolution, with the interruption that occurred in its implementation, unlike the experience before the revolution, faced a different worldview, which made the development process face a new problem, and that was the lack of attention to the different foundations of these two phenomena.

Therefore, regardless of the coordination of the theoretical basis of these two phenomena, the development process faced serious problems. The effort to align the ideals of the revolution and the theoretical ideas of development was something that was not paid much attention to at first, and this itself became a factor for the internal and external contradictions of this phenomenon. The different approaches of different governments to build the concept of development based on new ideals was another factor that did not help the theoretical construction of this phenomenon. The change of governments in the middle of implementing the programs also prevented the coherence of this phenomenon in the experience after the revolution. In addition to that, the interference of the compiled development plans with the upstream documents made it impossible to construct this phenomenon. This resulted in the formation of an intellectual consensus about the concept and format of development after the revolution and, except for the third program prepared and implemented in the reform government, a coherent thinking environment for development programs was not formed.

In the domain of activists, the development plans after the Islamic revolution faced fundamental challenges. As the conflict between governments and parliaments over the approval and implementation of post-revolution development plans and various government departments with each other, often led to a lack of elite consensus on development plans and even led to non-implementation by governments and their complete negation. As sometimes the development plans have been extended due to these differences and non-approval at the appointed time. Activists of development programs sometimes faced the problem of the possibility of forming this concept by completely denying the planning path in practice.

Conclusion

In the course of history, the developed development plans were faced with events during the implementation phase that made it impossible to form these plans. The most important feature of the development programs after the Islamic revolution, unlike the pre-revolution era, is the budget deficit due to the dependence of the budget on oil and various sanctions since the beginning of the Islamic revolution, which did not provide the possibility of its coherent construction. This has made it impossible to achieve the goals of the development plans and has caused deviations from the plans. Sanctions on Iran and its social, political and economic results have practically made the necessary platform for the implementation and formation of development plans impossible. In other words, for a long time, sanctions have prevented the use of elite capacities,

financing, technological supply, etc., and on the other hand, by creating crises and social and economic gaps, it has challenged the development plans. Therefore, the development plans in Iran after the revolution have not been able to be constructed and have remained in the form of ideas and thoughts.

Bibliography

- Smith, Dennis (1386), *The Rise of Historical Sociology*, Translated by Hashem Aghajari, Tehran: Marvarid. [in persian]
- Eftekhari, Ali Asghar (1380), *A Sociological Look at The Category of Aristocracy in Two Decades After The Victory Of The Revolution*, *Islamic Social Research Journal*, No. 31, Pp. 44-56. . [in persian]
- Amjad, Mohammad (1384), *Comparative Study of Economic Development in Iran and South Korea 1998-1999*, Tehran: Islamic Revolution Records Center. . [in persian]
- Amir Ahmadi, Hoshang (1377), *Tools of Industrial Development, Continuity and Discontinuity*, Translated by Alireza Taib, Tehran: Shiraz Publishing and Research Institute. . [in persian]
- Abrams, Philip (1397), *Historical Sociology*, Translated by Mansoura Lolavar; Gholamreza Jamshidiha, Tehran: University of Tehran. . [in persian]
- Adamit, Fereydoun (1340), *Thought of Freedom and The Introduction of The Constitutional Movement*, Tehran: Sokhn. . [in persian]
- Strategic Research Center (1385), *Theoretical Pathology of Economic Development Programs*, *Economic Research Journal*, No. 3, Pp. 59-88. . [in persian]
- Aghasizadeh, Fathahullah, Gholaminetaj-Amiri, Saeed (1399), *70 Years of Development Planning in Iran; Damages and Challenges*, Tehran: Program and Budget Organization, Development and Foresight Research Center. . [in persian]
- Al-Yasin, Ahmed (1393), *History of Development Planning in Iran: (Pathology of Underdevelopment)*, Tehran: Samar Publishing. . [in persian]
- Babaeifard, Asadullah (1389), *Cultural Development and Social Development in Iran*, *Social Welfare*, Volume 10, Number 37, Pp. 56-7.
- Bashirieh, Hossein (1380), *Obstacles to Political Development in Iran*, Tehran: New Step. . [in persian]
- Beheshti, Mohammad Baqer (1384), *Analysis of Policies and Development Programs in Iran*, *Proceedings of The Conference On Policies and Management of Growth and Development Programs In Iran*, Tehran: Higher Institute Of Management And Planning Education And Research
- Parker, John (1386), *Construction*, Translated by Hossein Ghazian, Tehran: Ney. . [in persian]
- Javadi Yeganeh, Mohammad Reza (1382), *Ideological Contradiction in The First and Second Development Programs in Iran*, *Social Welfare*, Number 8, Pp. 120-89. . [in persian]
- Khandozi, Seyyed Ehsan (1389), *Evaluation of Development Programming Method in Iran (2009-2008)*, *Planning and Budgeting Journal*, No. 110, Pp. 99-128. . [in persian]

333 Abstract

- Summary of The Country's Economic Developments in 1369 (1369), Tehran: Central Bank of The Islamic Republic Of Iran. . [in persian]
- Delfrooz, Mohammad Taghi (1393); Government and Economic Development: Political Economy of Development in Iran and Developmentalist Governments; Tehran: Aghah Publishing. . [in persian]
- Razavi, Masoud (1379), Jamia Madani, 2 Khordad, And Khatami: Conversations with Contemporary Iranian Thinkers, Tehran: Farzan Rooz Publishing and Research. . [in persian]
- Rafipour, Framarz (1377), Expansion and Contradiction: An Effort to Analyze The Islamic Revolution And Social Issues Of Iran, Tehran: Sahami Enteshar. . [in persian]
- Zarei, Mojtabi; Rouhani, Alireza (1388), Genealogy and Investigation of The Performance Of The Program And Budget Organization According To The Documents Of The Prime Minister (1326-1343), Tehran: Khane Kitab; Presidential Research And Documents Center. . [in persian]
- Zahedi, Ali (1342), Necessity of Industrial Program, Tehran: Bina.
- Ziyari, Karamatullah (1381), Program and Planning in Iran, Tehran University Faculty of Literature and Humanities Journal, No. 4, Pp. 618-599. . [in persian]
- Jobar, Pir Vahede Emeline Prob (1347), Traveling to Armenia and Iran, Translated by Mahmoud Mosaheb, Tehran: Chehar, Franklin. . [in persian]
- Saree-Ul-Qalam, Mahmoud (1376), Intellect and Development (Fixed Foundations of The Development Paradigm), Tehran: Scientific And Cultural Publications. . [in persian]
- Sodagar, Mohammad Reza (1369), Growth of Capitalist Relations in Iran (Expansion Stage) 1342-57, Tehran: Sholeh Andishe. . [in persian]
- Saber, Hoda (1397), Single Seeds in Longing for Thread, A Collection of Articles of Fifty Years of Planning in Iran, Compiled by Hoda Saber, Tehran: Parseh. . [in persian]
- Alizad, Ismail (1394), Reflection of Social Development in The Development Programs of The Islamic Republic Of Iran (First To Fifth Programs), Social Sciences Quarterly, No. 70, Pp. 124-159. . [in persian]
- Azimi, Hossein (1383); Circuits of Underdevelopment in Iran's Economy; Tehran: Ney. . [in persian]
- Azimi, Hossein (2019), Iran's Economy: Development, Planning, Politics and Culture (Collection of Articles and Lectures), Edited by: Khosro Noormohammadi, Tehran: Ney. . [in persian]
- Ghaninejad Ahri, Moussi (1377), Civil Society: Freedom, Economy and Politics, Tehran: Tarh-E-No. . [in persian]
- Ghoninejad Ahri, Musa (1396), Economy and Government in Iran: A Research On The Roots And Reasons For The Perpetuation Of The Government Economy In Iran, Tehran: Donyaye Eghtesad. . [in persian]
- Fatahi, Ali (1385), Experience of State Capitalism in Iran, Tehran: Merz Fekar. . [in persian]
- Fayudat, Ebrahim (1374), Industrial Expansion and Its Obstacles in Iran, Tehran: Chappakhsh. . [in persian]
- The Law of The First Plan Of Economic, Social And Cultural Development Of The Islamic Republic Of Iran, 1372-1368 (1376), Tehran: Planning And Budget Organization. . [in persian]

- The Law of The Sixth Five-Year Plan For Economic, Social And Cultural Development of The Islamic Republic Of Iran And The Law Of Permanent Provisions of The Country's Development Programs (1396), Tehran: Planning And Budget Organization. . [in persian]
- The Law of The Third Program Of Economic, Social And Cultural Development Of The Islamic Republic Of Iran 1379-1383 (1382), Tehran: Management And Planning Organization Of Iran. . [in persian]
- Ghanbari, Ali (1391), Economic Development and The Status of Iran, Tehran: Chalesh. . [in persian]
- Ghanbari, Ali, Sadeghi, Hossein (1386), Iran's Economic Developments, Tehran: Samt. . [in persian]
- Qavam, Seyyed Abdul Ali (1393), Challenges of Political Development, Tehran: Qoms Publishing. . [in persian]
- Katouzian, Mohammad Ali (1391), Iran's Political Economy: From Constitutionalism to The End of The Pahlavi Series, Translated By Mohammad Reza Nafisi, Kambiz Azizi, Tehran: Markaz. . [in persian]
- Kasraei, Mohammad Salar, Asghari, Behzad (1402), Construction of The Development Program in Pahlavi Era Iran, Two Chapters of Iran's Economic History Research, Year 12, Number 2, Pp. 1-29. . [in persian]
- Giddens, Anthony (1395), New Rules of Sociological Method, Translated by Akbar Ahmadi, Tehran: Sociologists. . [in persian]
- Collection of The Fifth Five-Year Development Program of The Islamic Republic Of Iran (1390), Tehran: Higher Institute Of Management And Planning Education And Research. . [in persian]
- Collection of Laws of The Fourth Economic, Social And Cultural Development Program Of The Islamic Republic Of Iran (1383), Tehran: Presidential Research Office. . [in persian]
- Mahmoudkhani, Zahra, Keshishian Sirki, Garineh (1395), A Comparative Study of The Foreign Policy Discourses Of The 10th And 11th Governments And Its Impact On The Security Of The Middle East Region, Foreign Policy Journal, Year 30, Number 2 (Series 118), Pp. 7-35. . [in persian]
- Madani Qahfarkhi, Saeed (1396), The State of Human Development in Iran: Vulnerability and Resilience, Tehran: Parse Book Translation and Publishing Company. . [in persian]
- Research Center (1389), General Evaluation of Development Programs After The Revolution, No. 10299, Tehran: Islamic Council Research Center. . [in persian]
- Massoudnia, Hossein, Ebrahimi, Ali, Moradi, Asadollah (1393), Economic Sanctions; Opportunities and Strategies of The Islamic Republic Of Iran In Securing National Interests, Economic Strategy Magazine, Third Year, Number 11, Pp. 43-78. . [in persian]
- Moslinejad, Abbas (1384), Pathology of Economic Development in Iran; Tehran: Qoms Publishing. . [in persian]
- Momeni, Farshad (1374), Physiology of A Development Program, Tehran: Teacher Education University, Economic Research Institute.
- Momeni, Farshad (1394), Iran's Economy in The Era of Structural Adjustment, Tehran: Naqsh and Negar. . [in persian]

335 Abstract

- Naghizadeh, Mohammad (1384), *The Basics of Economic Thoughts and The Development of Japan, Continuity and Change, Two Volumes*, Tehran: Publishing Company. . [in persian]
- Nobakht, Mohammad Baqer, Gholaminetaj, Saeed, Mirahasni, Zahra (1390), *Functions of The Development Model; Strategy Quarterly*, Q. 20, No. 61, Pp. 213-231. . [in persian]
- Nili, Masoud (1387), *Government and Economic Growth in Iran*, Tehran: Ni Publishing. . [in persian]
- Vaezzadeh, Sajdeh, Naqdi, Asadullah, Ayaseh, Ali (1394), *Social Sustainability Components in Iran's Development Programs*, *Iran Social Development Studies*, No. 26, Pp. 45-60. . [in persian]
- Vaezi, Hassan (1393); *Successes and Failures of Development in Iran, The Role of The 5th To 11th Governments in The Country's Political, Economic, Social and Cultural Development*; Tehran: Hermes. . [in persian]
- Planning and Budget Organization (1374), *Goals, Basic Policies, Policies and Executive Programs of Economic Sectors in The Second Economic, Social and Cultural Development Program of The Islamic Republic Of Iran 1374-1378*, Tehran: Planning And Budget Organization. . [in persian]
- OPEC, (2014), *Annual Report 2013*.

ساخت‌یابی برنامه توسعه در ایران پس از انقلاب

محمدسالار کسرای*
بهباد اصغری**

چکیده

برنامه‌ریزی توسعه در ایران، پیش از انقلاب اسلامی آغاز و پس از انقلاب با هدف تحقق جامعه آرمانی اسلامی و تبدیل ایران به الگوی جهان اسلام ادامه پیدا کرد. اما علی‌رغم اجرای ۶ برنامه توسعه پس از انقلاب اسلامی، همچنان چالش‌های اساسی در مسیر توسعه ایران وجود داد و برنامه‌های توسعه نتوانسته‌اند این چالش‌ها را سامان دهند. پژوهش حاضر پاسخ به این سوال است که ساخت‌یابی برنامه‌های توسعه اجرا شده در ایران پس از انقلاب چگونه رخ داده و صورت‌بندی آن چه نقشی در روند توسعه ایران داشته است؟ رویکرد تحلیلی در این پژوهش جامعه‌شناسی تاریخی است. از این رو ساخت‌یابی نظری و همچنین رویکرد کنشگران در قالب‌بندی این مفهوم در سیر تاریخی بررسی شده است. به این معنا علاوه بر نقش کنشگران و ایده‌های نظری در شکل‌یابی این برنامه‌ها، به رخدادهای تاریخی که در مسیر برنامه‌ها روی داده است، نیز توجه خواهد شد. بر اساس مطالعه صورت گرفته، می‌توان اشاره داشت که برنامه‌های توسعه پس از انقلاب، علاوه بر عدم استفاده از تجربه توسعه در عصر پهلوی و شکل‌یابی ذیل جهان‌بینی متفاوت، در سطح نظری و کنشگران نتوانست به اجماع دست پیدا کند و در بستر تاریخی نیز با رویدادهایی مانند تحریم و کمبود منابع ارزی، امکان شکل‌دهی گفتمان توسعه را نیافت.

کلیدواژه‌ها: برنامه توسعه، ایران پس از انقلاب، جامعه‌شناسی تاریخی، ساخت‌یابی، کنشگر-ساختار.

* دانشیار جامعه‌شناسی، گروه مطالعات اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران
(نویسنده مسئول)، mohammadsalar.kasraie@gmail.com

** دکترای تاریخ، دانشگاه خوارزمی، asghari63@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۱۲

۱. مقدمه

مفهوم توسعه و برنامه‌ریزی توسعه، موضوعی است که در دوران معاصر تبدیل به مسئله‌ی جامعه‌ی ایران شده است. از این رو بسیاری این مفهوم، ایده‌ها و برنامه‌های توسعه‌ی تهیه‌شده در ایران را مطالعه و نقد کرده‌اند. علاوه بر ارزیابی برنامه‌های توسعه در حکومت پهلوی، در مورد برنامه‌های توسعه‌ی اجراشده در ایران پس از انقلاب نیز مطالعات زیادی صورت گرفته است و این حوزه پیشینه‌ی قوی را شامل می‌شود. چنانکه در برخی از مطالعه‌های انجام‌شده، این برنامه‌ها از بعد توسعه‌ی اقتصادی و دستاوردهای مادی و صنعتی بررسی شده‌اند (ر.ک: امجد، ۱۳۸۴؛ فیوضات، ۱۳۷۴). گروهی بر اهمیت خواست سیاسی جهت نیل به توسعه (ر.ک: مومنی، ۱۳۹۴، نیلی، ۱۳۸۷، غنی‌نژاد، ۱۳۹۶) و لزوم توسعه‌ی سیاسی تاکید دارند (ر.ک: سریع‌القلم، ۱۳۷۶، قوام، ۱۳۹۳، بشیریه، ۱۳۸۰، غنی‌نژاد، ۱۳۷۷).

مطالعات دیگری با تاکید بر توسعه‌ی اجتماعی و فرهنگی، به معضلات اجتماعی و فرهنگی که در مسیر توسعه‌ی ایران شکل گرفته و یا مانعی در مسیر آن ایجاد کرده‌اند، توجه دارند (عظیمی، ۱۳۹۱، عظیمی، ۱۳۸۳، مدنی قهفرخی، ۱۳۹۶). گروهی از مطالعات نیز به الگوها و گفتمان‌های حاکم بر برنامه‌های توسعه توجه داشته (ر.ک: امیراحمدی، ۱۳۷۷، بهشتی، ۱۳۸۴) و دسته‌ای دیگر نیز به ناسازگاری‌های برنامه‌های توسعه‌ی اجراشده با ساختار جامعه پرداخته‌اند (ر.ک: رفیع‌پور، ۱۳۷۷).

برخی از مطالعات نیز به نقد برنامه‌های توسعه توجه دارند. در این مطالعات، با دیدی آسیب‌شناسانه نقاط ضعف و قوت این برنامه‌ها تحلیل شده است. هدف از این مطالعات بررسی پی‌آمدها و دلایل ناکامی اجرای برنامه‌های توسعه است. این دست آثار عموماً در قالب آمار و ارقام و مقایسه‌ی دوره‌های مختلف با هدف‌های تعیین‌شده در برنامه، به دنبال نشان دادن تحقق اهداف برنامه‌های تدوین‌شده هستند؛ البته این آثار گاه به آسیب‌شناسی ساختاری و معرفتی برنامه‌های توسعه نیز توجه دارند (ر.ک: مومنی، ۱۳۷۴؛ مصلی‌نژاد، ۱۳۸۴؛ واعظی، ۱۳۹۳؛ آقاسی‌زاده، غلامی‌تاج‌امیری، ۱۳۹۹).

نویسندگان این پژوهش نیز پیشتر در پژوهشی با عنوان «ساخت‌یابی برنامه‌های توسعه در ایران پیش از انقلاب اسلامی» به ارزیابی و بررسی برنامه‌های توسعه در دوره‌ی پهلوی دوم پرداخته‌اند (کسرائی، اصغری، ۱۴۰۲). پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به این پرسش است که ساخت‌یابی برنامه‌های توسعه‌ی اجراشده در ایران پس از انقلاب اسلامی چگونه رخ داده و صورتبندی آن چه نقشی در روند توسعه‌ی ایران داشته است؟ این پژوهش در ادامه‌ی پژوهش

ساخت‌یابی برنامه توسعه در ایران پس از انقلاب (محمدسالار کسرائی و بهزاد اصغری) ۳۳۹

پیشین با رویکرد جامعه‌شناسی تاریخی و الگوی نظری ساخت‌یابی، به‌دنبال پاسخ به چگونگی صورت‌بندی برنامه‌های توسعه پس از انقلاب اسلامی است. به این معنا پژوهش حاضر هم به ساختارها و فرایندهایی که بر اساس الگوهای نظری توسعه ارائه شده است، و هم به بستر تاریخی رویدادها توجه خواهد کرد (ر.ک: اسمیت، ۱۳۸۶: ۱۳-۱۶). علاوه بر آن نقش کنشگران نیز در این فرایند مورد بررسی قرار خواهد گرفت (ر.ک: آبرامز، ۱۳۹۷: ۲).

جامعه‌شناسی تاریخی به بررسی چگونگی تحول ساختارها و فرایندهای اجتماعی می‌پردازد، بنابراین به یک معنا به چگونگی سیر توسعه جوامع توجه کرده و بعد نظری و عملی پدیده‌های جامعه انسانی را در بستر تاریخی و در فرایندی طولانی‌مدت بررسی می‌کند، این پژوهش از این رویکرد جهت صورت‌بندی فرایند برنامه‌ریزی توسعه در ایران پس از انقلاب اسلامی بهره خواهد برد. چراکه اغلب مطالعات صورت گرفته در حوزه توسعه ایران محدود به یکی از این جنبه‌ها بوده و این پدیده را در بستری تاریخی و در فرایندی جامع‌نگر بررسی نکرده‌اند. از این رو پژوهش حاضر از رویکرد نظری ساخت‌یابی به‌عنوان بستر معرفتی جهت پردازش داده‌ها استفاده خواهد کرد. این رویکرد الگوی نظری تلفیقی محسوب می‌شود و دو سطح خرد و کلان جامعه را به هم پیوند می‌دهد، بنابراین در این رویکرد پدیده‌های اجتماعی در ارتباط متقابل ساختار-کنشگر/عامل ایجاد می‌شوند و در ارتباطی دیالکتیکی و پویا در بستری تاریخی ساختارها بازتولید می‌شوند (ر.ک: پارکر، ۱۳۸۶: ۱۵-۱۶؛ گیدنز، ۱۳۹۵: ۱۱۷-۱۹۳). بنابراین این پژوهش به‌دنبال بررسی نقش رویکردهای نظری در تدوین برنامه‌های توسعه خواهد بود و همچنین نقش کنشگران در اجرای آن را مورد تاکید قرار خواهد داد. البته این تقابل حوزه نظر و عمل در بستری تاریخی و دیالکتیکی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲. برنامه‌ریزی توسعه در عصر پهلوی

پس از آشنایی ایرانیان با تمدن غرب و در نتیجه پی‌بردن به عقب‌ماندگی از مسیر پیشرفت دنیای جدید (ر.ک: ژوبر: ۱۳۴۷: ۲۳۰-۲۳۶)، تلاش برای پیدا کردن دلایل آن در عصر قاجار آغاز و اقداماتی توسط افراد مختلف چون عباس‌میرزا، امیرکبیر، میرزا قانم‌مقام فراهانی، سپهسالار، میرزایوسف‌خان مستشارالدوله و ... جهت پیشرفت کشور انجام گرفت (ر.ک: آدمیت، ۱۳۴۰). اما این اقدام‌ها به دلیل اینکه اغلب متکی به افراد بود و بر اساس برنامه و روندی منسجم هدایت نمی‌شد، نتوانست به فرایندی پایدار تبدیل شود. فرایند برنامه‌ریزی جهت پیشرفت و توسعه کشور اما در عمل در عصر پهلوی تبدیل به مسئله ایرانیان شد (برای

دیدن نمونه‌ای، ر.ک: زاهدی، ۱۳۴۲). برنامه‌ریزی توسعه در قرن بیستم و ابتدا در روسیه و سپس در اروپا شروع شد و همزمان با این روند، در ایران حکومت پهلوی به دنبال گذار جامعه ایران از قالبی سنتی به قالبی مدرن برآمد و تغییرات بنیادین در ساخت‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی را موجب شد. گرچه اجرای این برنامه‌ها باعث تغییر ساخت و بافت جامعه شد، اما به دلیل ناهماهنگی آن با سنت‌های پیشین جامعه، عده‌ای از آن به عنوان شبه‌نوگرایی (سوداگر، ۱۳۶۹: ۵۵ به بعد)، یا شهرزدگی (کاتوزیان، ۱۳۹۱: ۲۷۹-۲۸۹)، یاد کرده‌اند.

سابقه تلاش برای برنامه‌ریزی اقتصادی در ایران، با تشکیل کمیسیونی با مشارکت دولت و مجلس تحت عنوان «کمیسیون اقتصادیات» با هدف برنامه‌ریزی اقتصادی در عمل از سال ۱۳۰۳ هجری شمسی آغاز و با شکل‌گیری «شورای اقتصاد» در سال ۱۳۱۶ و «شورای عالی اقتصاد» در سال ۱۳۲۳ ادامه یافت و در نهایت در سال ۱۳۲۵ اولین برنامه عمرانی کشور توسط «هیات تهیه نقشه اصلاحی و عمرانی کشور»، تهیه شد (آل‌یاسین، ۱۳۹۳: ۵۲-۶۰). تا پیش از پیروزی انقلاب اسلامی، در حکومت پهلوی ۶ برنامه تدوین شد، اما با پیروزی انقلاب اسلامی برنامه ششم به مرحله اجرا نرسید. اندیشه برنامه‌ریزی در این دوره نیز اغلب محدود به برنامه‌ریزی صنعتی بود و هدف از آن، تغییر ساختارهای جامعه و گذار ایران از جامعه کشاورزی محور به جامعه صنعت محور بود. به همین دلیل در این دوره ایده‌هایی که مطرح می‌شد، موضوع صنعت را در اولویت قرار داده بود.

۳. دوران فترت

با انقلاب اسلامی و تغییر ساختار سیاسی جامعه در ایران، بسیاری از اقدامات حکومت پیشین کنار گذاشته شد. از جمله برنامه‌های توسعه حکومت پهلوی که ناتمام ماندند و برنامه ششم اجرایی نشد. در واقع با توجه به اینکه برنامه پنجم توسعه در خلال وقوع انقلاب اسلامی پایان یافت، برنامه ششم توسعه در این دوره در عمل به مرحله اجرا نرسید. برنامه‌ای که مطالعات زیادی بر روی آن صورت گرفته بود. علاوه بر رخداد انقلاب اسلامی، شروع جنگ تحمیلی نیز موجب شد تا برنامه‌ریزی توسعه با وقفه‌ای طولانی مدت مواجه شود. از این رو از سال ۱۳۵۷ تا سال ۱۳۶۸ با توجه به شرایط کشور هیچ برنامه توسعه‌ای اجرایی نشد. البته در این دوره تلاش‌هایی برای تدوین و تصویب برنامه‌های توسعه صورت گرفت، اما این تلاش‌ها به سرانجام نرسید (آقاسی‌زاده، ۱۳۹۹: ۳۵-۴۲).

ساخت‌یابی برنامه توسعه در ایران پس از انقلاب (محمدسالار کسرائی و بهزاد اصغری) ۳۴۱

ایده تدوین برنامه‌های توسعه البته از همان ابتدای انقلاب مورد توجه قرار گرفت، چراکه انقلاب اسلامی با هدف اجرایی کردن جامعه آرمانی اسلامی به پیروزی دست یافته بود و از این رو برای رسیدن به این جامعه آرمانی نیاز به برنامه‌ریزی و در پیش گرفتن سازوکار اجرایی جهت تحقق اهداف انقلاب اسلامی داشت (ر.ک: نویخت، غلامی‌نتاج، میراحسنی، ۱۳۹۰: ۲۱۸-۲۱۹). بنابراین مسئولین و دولتمردان پس از انقلاب به دنبال تدوین برنامه‌های توسعه بر اساس مقتضیات جدید برآمدند. چراکه در این دوران مفهوم توسعه برای آن‌ها معنای متفاوت یافت و درک متفاوتی از آن شکل گرفت. به این معنی که در جریان توسعه پابندی به اسلام و انقلاب اسلامی جزو مهم‌ترین شرط‌های توسعه محسوب شد، درحالی‌که اغلب ادعا بر این بود که پیش از انقلاب مفهوم توسعه به معنای هم‌رنگی کامل با جوامع مدرن و غربی بود (ر.ک: بابایی فرد، ۱۳۸۹: ۳۷).

اولین تلاش‌ها برای تدوین برنامه توسعه پس از انقلاب، در سال ۱۳۵۸ رخ داد که طی آن دفتر طرح‌های انقلاب نخست‌وزیری، سیاست‌های توسعه و تکامل کشور را تهیه کرد. این سیاست‌های پیشنهادی در سه دوره کوتاه‌مدت، میان‌مدت و درازمدت ارائه شده بود که به تصویب نرسید. پس از آن در سال ۱۳۶۰ ساختار نظام برنامه‌ریزی کشور به تصویب شورای اقتصاد رسید و با تلاش آن «برنامه کلان توسعه» با تلفیق برنامه استان‌ها تهیه شد و به‌عنوان لایحه برنامه اول توسعه در اول فرودین سال ۱۳۶۲ به تصویب هیات دولت رسید. اما این برنامه در مجلس به دلیل ضعف اطلاعات و شرایط ویژه جنگ مورد تصویب قرار نگرفت. تلاش برای تصویب برنامه توسعه توسط دولت ادامه پیدا کرد و در مجلس دوم (۱۳۶۳-۱۳۶۷) نیز لایحه دولت طرح شد، اما به تصویب نرسید. دولت در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۶۶ «برنامه شرایط استقلال اقتصادی کشور» را تهیه کرد و به دنبال آن «برنامه شرایط بحران» از سوی سازمان برنامه و بودجه تهیه شد و در هیات دولت به تصویب رسید، ولی اجرایی نشد (زیاری، ۱۳۸۱: ۶۰۴). در نهایت پس از گذراندن بحران‌های اول انقلاب اسلامی و دوران جنگ، اجرای اولین برنامه توسعه ایران پس از انقلاب اسلامی در سال ۱۳۶۸ آغاز شد.

۴. برنامه اول توسعه

پس از طی دوره جنگ تحمیلی و عدم موفقیت تلاش‌هایی که جهت تدوین برنامه‌های توسعه پس از انقلاب اسلامی، صورت گرفت، در نهایت اولین برنامه توسعه پس از انقلاب در سال ۱۳۶۸ آغاز و تا سال ۱۳۷۲ ادامه پیدا کرد. برنامه اول پس از گذار از مرحله انقلاب و جنگ

تحمیلی که خسارت‌های فراوان اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و روانی به همراه داشت و درگذشت امام خمینی (ره) و تغییر ساختار حکومت در سال ۱۳۶۸، با روی کار آمدن دولت هاشمی‌رفسنجانی که اولویت خود را ترمیم وجهه ایران قرار داده بود، اجرایی شد. این برنامه که پیش از روی کار آمدن دولت رفسنجانی در حال تدوین بود، در نهایت در بهمن سال ۱۳۶۸ تصویب شد. برنامه اول توسعه در این دوره با هدف تبدیل ایران به کشوری پیشرفته و ارائه الگوی مناسب از کشور اسلامی تهیه و به دنبال این بود با رشد اقتصادی بالا، ایران را به قدرتی بین‌المللی تبدیل کند.

برنامه اول توسعه علی‌رغم برخی ادعاها مبنی بر تمرکز آن بر بعد اجتماعی توسعه (ر.ک: عالی‌زاد، ۱۳۹۴: ۱۴۰)، رویکرد کمی و اقتصادی آن غالب بود؛ به گونه‌ای که اغلب اهداف این برنامه بعدی اقتصادی داشت (ر.ک: قانون برنامه اول، ۱۳۷۶: ۳۱) و به همین دلیل ادعا شده است که حدود ۶۰ درصد از این برنامه مبتنی بر ایدئولوژی اقتصادی بوده است (ر.ک: جوادی‌یگانه، ۱۳۸۲: ۱۰۹-۱۱۰). چراکه اولویت جامعه بعد از دوران جنگ، نیازهای مادی و صنعتی بود و آسیب‌های جنگ و خسارت‌های مادی در این دوره موجب شده بود به زیرساخت‌های اقتصادی جامعه بیشتر توجه شود (ر.ک: نقی‌زاده، ۱۳۸۴، ج ۲: ۶۶۷).

در برنامه توسعه اول به دلیل مخالفت با کلیت آن‌چه که در دوره پهلوی صورت گرفته بود، توجهی به تجارب برنامه‌هایی که پیش از این اجرا شده بود، صورت نگرفت. از این رو در روند تدوین و اجرای این برنامه، چالش‌های پیشین مجدداً تکرار شد؛ از جمله برآورد دور از واقع از سیر ترقی بهای نفت و تخمین غیرواقعی منابع مالی که منجر به مواجهه با شوک منفی بازار جهانی شد (صابر، ۱۳۹۷: ۵۹)؛ عدم توجه به بعد نظری و سیاسی، اجتماعی و فرهنگی توسعه و سایر اشتباهاتی که حکومت پهلوی در تدوین برنامه‌های اول با آن روبرو بود. البته برنامه اول توسعه پس از انقلاب اسلامی نیز مانند برنامه‌های پیش از انقلاب خیلی زود از مسیر خود منحرف شد (ر.ک: کسرائی، اصغری، ۱۴۰۲). چراکه از سال ۱۳۷۰ به بعد با در پیش گرفتن سیاست تعدیل اقتصادی، برنامه اول دچار دوگانگی در مبانی نظری شد (زیاری، ۱۳۸۱: ۶۱۲-۶۱۳). براین اساس، عملکرد موفق برنامه در سال‌های ۱۳۶۹ و ۱۳۷۰ (همراه با رشد ۱۲ درصد) در سال‌های آخر برنامه، روند نزولی یافت (خلاصه تحولات اقتصادی کشور، ۱۳۶۹) و به تدریج جامعه با بحران‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی مواجه شد.

در این دوره، رویکرد تعدیل ساختاری مهم‌ترین سرفصل اصلاحات اقتصادی در کشورهای در حال توسعه بود که به منظور بهره‌مندی از اقتصاد جهانی و جذب سرمایه‌گذاری‌های خارجی

ساخت‌یابی برنامه توسعه در ایران پس از انقلاب (محمدسالار کسرائی و بهزاد اصغری) ۳۴۳

از سوی صندوق بین‌المللی پول به این کشورها ابلاغ شد. آزادسازی و خصوصی‌سازی دو سیاست مهم این برنامه بود که با روح برنامه اول همخوانی نداشت؛ چراکه برنامه اول، برنامه‌ای تمرکزگرا بود و دولت نقش زیادی در آن ایفا می‌کرد (ر.ک: قانون برنامه اول، ۱۳۷۶: ۸-۲۷)، درحالی‌که برنامه تعدیل اقتصادی به دنبال محدود کردن دولت‌ها در فرایند توسعه بود. البته سیاست‌های رویکرد تعدیل اقتصادی در ایران به صورت کامل اجرا نشد. به همین دلیل عده‌ای معتقدند اگرچه برنامه اول توسعه در برخی از هدف‌ها، سیاست‌ها و جهت‌گیری‌های خود همسو و مشابه برنامه تعدیل اقتصادی بود، اما نمی‌توان آن را به طور کلی با برنامه‌های تعدیل به عنوان مجموعه‌ای به هم پیوسته و سازگار و مبتنی بر چارچوب نظری خاص مشابه دانست (مرکز ...، ۱۳۸۵: ۶۵).

در تدوین و اجرای برنامه اول، تناقض و اختلاط رویکردهای توسعه نیز قابل مشاهده است. برخی اشاره دارند در این برنامه دو دیدگاه فکری غالب با چارچوب‌های نظری خاص دخالت داشت. به طوری‌که در هدف‌گذاری و سیاست‌گذاری، هم بر پایه نظریه‌های نئوکلاسیکی تعدیل اقتصادی و هم بر پایه نظریه‌های آرمانگرایانه توسعه اقتصادی عمل شده است. دیدگاه اول بر کاهش نقش و دخالت دولت و اهمیت دادن به مکانیزم انگیزه و پاسخ در نظام قیمت‌های بازار آزاد اصرار داشت و دیدگاه دوم بر محرومیت‌زدایی، بهبود توزیع ثروت و درآمد و هدایت و کنترل بازار توسط دولت (مرکز ...، ۱۳۸۵: ۶۵ - ۶۶).

تناقض نظری موجود در برنامه، در اهداف برنامه نیز نمود یافته بود، چنانکه در میان اهداف کلی و خط‌مشی‌ها، می‌توان این دوگانگی را رصد کرد (ر.ک: جوادی‌یگانه، ۱۳۸۲: ۱۰۹). برنامه اول توسعه البته با این چالش نیز روبرو بود که نسبت مفاهیم توسعه و الگوهای توسعه را با آرمان‌های انقلاب اسلامی روشن نساخته بود. به عنوان مثال در برنامه اول نسبت عدالت و سیاست توزیعی در اسلام و آرمان‌های انقلاب با مبنای عدالت در سیاست‌های نئوکلاسیک توسعه روشن نشده بود. این امر موجب تضاد گروه‌های اجتماعی و سیاسی را فراهم می‌آورد و به همین دلیل با چالش‌های پیش‌آمده در مورد فرایند مفهوم توسعه به تدریج دولت رفسنجانی از سوی منتقدان دولتی مروج اشرافی‌گری نامیده شد (ر.ک: افتخاری، ۱۳۸۰).

علاوه بر حوزه نظر، در حوزه عمل نیز در اجرای برنامه اول توسعه، تناقض وجود داشت، چراکه الگوی نئوکلاسیک و تعدیل اقتصادی بر محدودشدن دخالت دولت در بازار تاکید داشت اما با اجرای برنامه اول، در عمل دولت نقش فزاینده‌ای در تجارت و بازار ایفا می‌کرد، به گونه‌ای که دولت به جای محدودشدن در حال گسترش بود. به عنوان مثال در سال ۱۳۵۶ تعداد

شرکت‌های ۱۰۰ درصد دولتی ۱۲۸ شرکت بود که این تعداد در سال ۱۳۷۲ به ۴۴۰ شرکت افزایش یافته بود (قنبری، صادقی، ۱۳۸۶: ۴۳). در مجموع در دوران سازندگی چنین ادعا شد که سیاست‌های صندوق بین‌المللی پول برای آزادسازی، خصوصی‌سازی و کاهش حجم دولت مبنای عمل قرار خواهد گرفت اما دولت به این سیاست‌ها عمل نکرد، بنابراین در این دوره دولت در حوزه عملیاتی و تشکیلاتی گسترش یافت (دلفروز، ۱۳۹۳: ۱۱۸).

برنامه اول بر این مبنا در حوزه نظر به ساخت منسجم دست پیدا نکرد و اجماعی بر سر آن شکل نگرفت. علاوه بر آنکه با سیاست تعدیل اقتصادی دچار تغییر شد، در حوزه کنشگران نیز به دلیل جهت‌گیری دولت هاشمی‌رفسنجانی در حوزه رشد اقتصادی و در پیش‌گرفتن سیاست‌های نئوکلاسیک مخالفت‌هایی با برنامه آغاز شد که البته به دلیل بستر تاریخی آن دوره چندان در فرایند اجرای برنامه موثر نبود.

۵. برنامه دوم توسعه

برنامه دوم پس از یک وقفه در حد فاصل سال‌های ۱۳۷۴ تا ۱۳۷۸ و به‌منظور تقویت زیرساخت‌های اقتصادی کشور به اجرا درآمد. در برنامه دوم نیز رشد و توسعه اقتصادی اصلی‌ترین هدف بود اما تفاوتی که با برنامه اول داشت، تاکید بر پایداری توسعه اقتصادی بود. از این رو برنامه دوم به برنامه تثبیت اقتصادی معروف شد (قنبری، ۱۳۹۱: ۲۵۳).

برخلاف اهداف برنامه اول که اغلب اقتصادی بود، در برنامه دوم به بعد فرهنگی و اجتماعی توسعه بیشتر تاکید شد و حتی هدف‌های کیفی برای آن در نظر گرفته شد. به‌عنوان مثال حفظ و اشاعه شعائر و یادمان‌های انقلاب اسلامی و دفاع مقدس در داخل و خارج کشور؛ هدایت استعدادها و خلاقیت‌های فرهنگی نسل جوان و رشد و پرورش کودکان و نوجوانان در جهت تحکیم مبانی اعتقادی و رشد تربیت اسلامی آنان و ... (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۴: بخش ۹)؛ از جمله این اهداف بود اگرچه در مسیر اجرای برنامه به برخی از این اهداف پرداخته نشد. بنابراین تلاش برنامه دوم جهت توجه به بعد اجتماعی و فرهنگی توسعه در برنامه شکل منسجم نیافت، چنانکه در اهداف بعدی برنامه دوم، همچنان وزن اهداف اقتصادی بیشتر نمود داشت و چشم‌انداز توسعه فرهنگی و اجتماعی در آن چندان روشن نبود. عدم انسجام نظری برنامه موجب شد، اهداف این برنامه در لایه‌های دیگر، گرایش دیگری را راهبری کند. به‌همین دلیل در اهداف بعدی برنامه وزن اهداف اقتصادی نسبت به اهداف اجتماعی و فرهنگی بیشتر شد و نسبت متناسبی بین آن‌ها برقرار نشد (ر.ک: جوادی‌یگانه،

ساخت‌یابی برنامه توسعه در ایران پس از انقلاب (محمدسالار کسرائی و بهزاد اصغری) ۳۴۵

۱۳۸۲: ۱۱۰). در این برنامه البته به توسعه سیاسی نیز توجه نشد و نسبت اهداف آن با رویکرد نئوکلاسیک و سیاست‌های تعدیل اقتصادی نیز تبیین نگردید. از این رو تناقض موجود در برنامه اول در برنامه دوم نیز وجود داشت. چراکه این برنامه از سویی تحت تأثیر جریان نئوکلاسیک و مکتب نوسازی و از سوی دیگر به دنبال تبدیل ایران به الگوی توسعه در جهان اسلام بر اساس آرمان‌های انقلاب بود.

سیاست تمرکزگرایی دولت در طول اجرای برنامه دوم همچون برنامه اول در مقابل آزادی‌های اقتصادی پیش‌بینی شده در برنامه قرار داشت. علاوه بر آنکه همین سیاست آزادی‌های اقتصادی مورد نقد برخی قرار داشت و آن را جدایی از اهداف انقلاب اسلامی می‌دانستند. به عبارتی برنامه اقتصادی دولت هاشمی رفسنجانی مبتنی بر آزادسازی اقتصادی و تعدیل اقتصادی بود. اما ارتباط این رویکرد با گفتمان انقلاب تبیین نشده بود. بنابراین اجرای این برنامه‌ها منجر به تشدید تعارض‌ها و کشمکش‌های اجتماعی و سیاسی می‌شد. به همین دلیل برخی از گروه‌های اجتماعی و سیاسی این سیاست‌ها را غیراسلامی و غربی می‌دانستند (ر.ک: زارعی، روحانی، ۱۳۸۸: پنج).

برنامه دوم توسعه، جامع‌تر از برنامه اول تدوین شد، اما الگوی نظری و عملی واحدی را راهبری نمی‌کرد. الگوی نظری این برنامه به ادعای برخی تلفیقی از ساختارگرایی و نیازهای اساسی (زیاری، ۱۳۸۱: ۶۱۴) و یا رویکرد لیبرالیستی و سوسیالیستی بود (ر.ک: جوادی‌یگانه، ۱۳۸۲: ۱۰۶-۱۱۷). بنابراین تناقض‌های موجود در این برنامه و عدم ساخت‌یابی آن در قالب یک مجموعه منسجم، باعث شده بود برنامه دوم وحدت نظری لازم را نشان ندهد. این امر در حوزه اجرا نیز انعکاس یافته و برخی از حوزه‌ها به دلیل نبود وحدت نظری لازم مورد غفلت قرار گرفت.

برنامه دوم توسعه در دولت هاشمی رفسنجانی علی‌رغم تلاش در جهت تعدیل ساختاری به بدیل خود تبدیل شد. چراکه با توجه به تضادهایی که اجرای این سیاست‌ها در سطح جامعه موجب شد و فشارهایی که به دولت هاشمی رفسنجانی از طرف جناح‌های مختلف سیاسی وارد می‌شد (ر.ک: دلفروز، ۱۳۹۳: ۲۴۹)، دولت رفسنجانی سیاست کنترل بیشتر را در پیش گرفت و این به معنای چرخش در سیاست‌های تعدیل اقتصادی بود. در نهایت سیاست تعدیل اقتصادی اجرا نشد و دولت به جای کوچک‌شدن، بسط پیدا کرد. در این میان طبقه متوسط سنتی شهری نیز با سیاست تعدیل اقتصادی همراهی نکرد. چراکه با شکل‌گیری شکاف‌های طبقاتی، این گروه دریافت که با این سیاست ساختار مالکیت پیشین در حال بازگشت است (ر.ک: فتاحی،

۱۳۸۵: ۱۷-۴۱). علاوه بر آن در میانه اجرای این برنامه در سال ۱۳۷۶ دولت هاشمی قدرت را به دولت بعدی تحویل داد. دولت خاتمی نیز رویکردی متفاوت از دولت هاشمی در پیش گرفت و به توسعه سیاسی، فرهنگی و اجتماعی توجه کرد که دولت رفسنجانی برای آنها اهمیت کمتری قائل بود. بنابراین این برنامه هم در حوزه نظر و هم در حوزه عمل ساخت منسجم پیدا نکرد و دچار تناقض شد، به این ترتیب، ارتباطی متقابل بین کنشگران و برنامه دوم شکل نگرفت.

۶. برنامه سوم توسعه

برنامه سوم توسعه که از سال ۱۳۷۹ تا سال ۱۳۸۳ اجرا شد، با تغییرات اساسی در رویکرد برنامه‌نویسی مواجه بود. در دوران تدوین و اجرای این برنامه با روی کار آمدن دولت اصلاحات، تغییراتی در اهداف و رویکردهای سیاسی و اجتماعی کشور پدید آمد. دولت اصلاحات با رویکرد توسعه سیاسی و اجتماعی که در سال ۱۳۷۶ قدرت را به دست گرفته بود، تاکید خود را بر تعامل بیشتر با جهان پیرامون قرار داده بود. از این رو رویکرد این دولت باعث شد تا حوزه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی بیش از پیش مورد توجه قرار گیرد (ر.ک: رضوی، ۱۳۷۹: ۳-۵۴) و در تدوین برنامه توسعه نیز به حوزه‌های کیفی بیشتر پرداخته شود. نگاه اجتماعی به مسائل اقتصادی در داخل کشور، سیاست تنش‌زدایی در روابط بین‌الملل و بهبود روابط در اوپک که منجر به بهبود درآمد نفتی شد، در نهایت منجر به ارائه طرح ساماندهی اقتصاد کشور و اصلاح ساختار اقتصادی با رویکرد داخلی در برنامه سوم توسط دولت اصلاحات شد.

برنامه سوم برخلاف برنامه اول و دوم در سه مرحله تهیه و تدوین شد. مرحله اول شامل بررسی عملکرد گذشته، تبیین وضع موجود و سپس تهیه چشم‌انداز بلندمدت کشور بود. در مرحله دوم تدوین برنامه‌های عملیاتی رهنمودهای کلی برنامه و تدوین سیاست‌های اقتصاد کلان و سیاست‌های استراتژیک بخشی انجام گرفت و در مرحله سوم تدوین برنامه‌های بخشی به استانی بر اساس قانون برنامه سوم و جهت‌گیری‌های آمایشی صورت گرفت (آل‌یاسین، ۱۳۹۳: ۲۰۵). بنابراین این برنامه هم به کلیات برنامه و هم به جزئیات برنامه توجه داشت تا برنامه‌ای منسجم ارائه کند.

اما مهمترین ویژگی برنامه سوم، شناخت چالش‌های اساسی فرایند توسعه اقتصادی کشور و فراهم ساختن الزامات تحقق توسعه پایدار بود. بر این اساس برنامه سوم راهبرد اقتصاد رقابتی

ساخت‌یابی برنامه توسعه در ایران پس از انقلاب (محمدسالار کسرائی و بهزاد اصغری) ۳۴۷

را در عرصه اقتصاد برگزید و به دنبال آزادسازی نظام اقتصادی برآمد تا از طریق ایجاد انگیزه در بخش خصوصی فرایند توسعه را به حوزه عمومی منتقل کند. به همین دلیل برنامه سوم توسعه به برنامه اصلاح ساختاری مشهور شد (قنبری، ۱۳۹۱: ۲۵۵-۲۵۶). این برنامه بیشتر از دو برنامه پیشین به برنامه توسعه جامع شباهت داشت و از تفصیل بسیار بیشتری نیز برخوردار بود. چراکه فضای باز سیاسی و اجتماعی در داخل و خارج کشور موجبات مشارکت افراد جامعه در حوزه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی را فراهم آورده بود و این امر در برنامه نیز انعکاس داشت. به این معنا جهت ادغام این حوزه‌ها در فرایند توسعه دقت بیشتری شده بود.

رویکرد برنامه سوم کیفی و مبتنی بر رویکرد اصلاح نهادی در کشور بود (خاندوزی، ۱۳۸۹: ۱۱۳). در این برنامه به مولفه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی، از جمله توسعه عدالت، رقابت‌پذیری در اقتصاد، حذف انحصار و تبعیض‌های اقتصادی، گسترش مشارکت مردم از طریق گسترش نهادهای مدنی در قالب احزاب، ارتقاء امنیت انسانی (ر.ک: قانون برنامه سوم، ۱۳۸۲) توجه شده بود. به عبارتی در این برنامه رویکرد اجتماعی و رفاه‌گرا نیز مورد توجه بود. اما آنچه بعد اجتماعی برنامه سوم را از برنامه‌های دیگر متمایز می‌ساخت، توزیع نسبتاً متوازن زیرمقوله‌های نیازهای اساسی مانند آموزش و بهداشت و ... است (عالی‌زاد، ۱۳۹۴: ۱۴۳). به عبارتی در حوزه اجتماعی، برنامه سوم دیدگاهی جامع به مسائل اجتماعی داشت و در صدد بود ساختار و نهادها اجتماعی را اصلاح کند. در برنامه سوم توسعه، فصل جداگانه‌ای برای حوزه فرهنگی با عنوان فرهنگ و هنر، ارتباط جمعی و تربیت‌بدنی نیز اختصاص یافته بود (ر.ک: قانون برنامه سوم، ۱۳۸۲: ۲۰۹-۲۴۳). اما اهمیت برنامه سوم ترکیب منسجم حوزه‌های فرهنگ و اجتماعی بود، چنانکه همه قالبی واحد را راهبری می‌کردند.

از آنجاکه این برنامه با امعان نظر همه‌جانبه به مسائل کشور تهیه و اجرا شد با تضادهای کمتری در حوزه نظر و عمل روبرو بود و از وحدت نظری و عملی قابل قبولی برخوردار شد. اما این برنامه نیز نتوانست به اهداف خود نزدیک شود (ر.ک: مرکز پژوهش‌ها، ۱۳۸۹). این امر علاوه بر اینکه ناشی از چالش‌های دولت اصلاحات در سطح سیاسی و مدیریتی با سایر ارکان قدرت بود، متأثر از عامل عدم تامین منابع نیز بود. روند اجرای برنامه چهارم به دلیل رویکردهای اجتماعی، سیاسی و فرهنگی دولت اصلاحات در سایر سطوح مورد پذیرش نبود. به همین دلیل تعارض‌های موجود در سطح کنش‌گران، مانع اجرای دقیق برنامه توسعه شد. اما با وجود این اختلاف‌ها، برنامه سوم یکی از موفق‌ترین برنامه‌های توسعه ایران پس از انقلاب اسلامی است. چراکه کنش‌گران دولتی با آن موافق بودند و در سطح نظری و اجرا نیز در قالب

دولت مخالفتی جدی با آن وجود نداشت، اگرچه در سطح کلی حکومت، مخالفت‌هایی با آن شکل گرفت.

۷. برنامه چهارم توسعه

برنامه چهارم توسعه در حد فاصل سال‌های ۱۳۸۴ تا سال ۱۳۸۸ اجرا شد. این برنامه اما از همان آغاز با اسناد بالادستی در تضاد قرار گرفت، چراکه همزمان با تدوین برنامه، سند چشم‌انداز بیست‌ساله جمهوری اسلامی (۱۳۸۳) به‌صورت موازی با این برنامه تهیه شد و برنامه چهارم به‌نوعی تحت تاثیر این سند قرار گرفت. سند بیست ساله در قالب چهار سرفصل عمده، رویکرد چهار برنامه توسعه آینده را تعیین کرد که شامل برنامه چهارم، تحکیم مبانی و رشد اقتصادی کشور بر پایه دانایی و تعامل موثر با جهان؛ برنامه پنجم، تثبیت مبانی رشد اقتصادی عدالت و رفاه اجتماعی؛ برنامه ششم، توسعه مستمر پایدار و دانش‌بنیان کشور و برنامه هفتم، تامین عدالت اجتماعی بود. اما این سند علاوه بر آنکه چندان مبتنی بر واقعیت‌های جامعه ایران طرح‌ریزی نشده بود (بهشتی، ۱۳۸۴: ۱۲۲-۱۲۷)، با ساختار برنامه چهارم نیز هماهنگ نشد.

برنامه چهارم سعی داشت هم حوزه کیفی و هم حوزه کمی توسعه را پوشش دهد (ر.ک: مجموعه قانون برنامه چهارم، ۱۳۸۳: ۲۶-۷۲). این برنامه نسبت به برنامه‌های پیشین جامع‌تر تدوین شد. به‌همین دلیل توجه به وجه کیفی توسعه در این برنامه پررنگ‌تر به‌نظر می‌رسید. به‌عنوان مثال در برنامه چهارم حقوق‌مداری و مشارکت‌محوری مورد توجه بیشتر بود. از سویی دیگر در این برنامه سویه قابلیت انسانی و سویه رفاه اجتماعی نیز با یکدیگر تلفیق شد (عالی‌زاد، ۱۳۹۴: ۱۴۵)؛ بنابراین این برنامه، برنامه‌ای جامع به‌نظر می‌رسید که به توسعه انسانی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی در یک بستر توجه داشت.

در برنامه چهارم وحدت نظری با توجه به تسلط دو گفتمان حاکم انقلابی و گفتمان توسعه شکل نگرفت. اگرچه عده‌ای معتقدند تناقض نظری این برنامه ناشی از آمیزه ناهمگون رویکرد نئوکلاسیک و رویکرد نهادگرایی (خاندوزی، ۱۳۸۹: ۱۱۵)، یا ناشی از کاربرد متناقض توسعه دانایی محور و توسعه کمی (واعظزاده و ...، ۱۳۹۴: ۵۱-۵۲) است، اما تناقض اصلی این برنامه ناشی از تلاش برای ارتباط دو گفتمان حاکم انقلابی و گفتمان توسعه در بستر تاریخی ایران است. اگرچه برنامه چهارم در حوزه نظر سعی داشت این دو گفتمان را به یکدیگر نزدیک کند و قالبی منسجم و متشکل ارائه کند اما نمایندگی این دو گفتمان از سوی بخشی از حکومت و دولت در نهایت تضادی نظری را در این برنامه موجب شد.

ساخت‌یابی برنامه توسعه در ایران پس از انقلاب (محمدسالار کسرائی و بهزاد اصغری) ۳۴۹

برنامه چهارم اما با مشکلی اساسی در حوزه اجرا نیز روبرو بود و آن عدم پذیرش دولت وقت، جهت اجرای برنامه توسعه بود، چراکه همزمان با شروع برنامه چهارم، دولت اصلاحات قدرت را به دولت بعدی با شعار مهرورزی تحویل داد. با تغییر دولت، رئیس‌جمهور وقت، محمود احمدی‌نژاد مدعی شد، این برنامه متأثر از آموزه‌های غربی است، ازاین‌رو نسبت به اجرای آن اقدامی نکرد (قنبری، ۱۳۹۱: ۲۷۰). از آنجایی که برنامه چهارم توسعه از سال نخست اجرا، با تغییر دولت مواجه شد و جهت‌گیری‌های تدوین‌کنندگان با مجریان این برنامه سازگار نبود، اجرای این برنامه در سطح کنشگران را با مشکل مواجه کرد (ر.ک: خاندوزی، ۱۳۸۹: ۱۱۴-۱۱۵). زیرا دولت احمدی‌نژاد با نفی تمام رویه‌ها و نظام‌های پیشین در صدد بود خواسته‌های خود را بدون قیود و محدودیت‌ها، عملی سازد. ازاین‌رو او سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی را منحل و فرایند برنامه‌ریزی پیشین و سیستم نظارت و پایش شاخص‌ها را به کلی از بین برد. دولت احمدی‌نژاد مدعی توجه به قشر کم‌برخوردار جامعه بود. ازاین‌رو در این دوره، وجه توزیعی توسعه از اهمیت بیشتری برخوردار شد و گفتمان دوره اصلاحات که توسعه سیاسی و اجتماعی بود، کنار گذاشته شد. به‌همین دلیل در مقابل رویکرد کیفی دولت قبل، دولت جدید به بخش کمی توسعه توجه کرد و آن را در نهایت به تخصیص درآمدها تقلیل داد. ازاین‌رو اجماع نظری در مورد این برنامه شکل نگرفت و در ارتباط متقابل با کنشگران نیز نتوانست ساخت منسجم پیدا کند.

۸. برنامه پنجم توسعه

برنامه پنجم توسعه در ایران که بین سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۴ اجرایی شد به دو دلیل در حوزه اجرا و تدوین با چالش روبرو بود. دلیل اول تضاد دولت و مجلس در تصویب این برنامه و دلیل دیگر تغییر دولت در میانه اجرای برنامه توسعه بود. برنامه پنجم، توسط دولت احمدی‌نژاد تدوین شد، که خود از اجرای برنامه چهارم با این دلیل که گفتمان غربی بر آن غلبه دارد، سر باز زده بود. دولت احمدی‌نژاد اما مدعی شد، برنامه پنجم بر اساس گفتمان انقلابی تدوین شده است. به‌این‌معنا، او به‌دنبال آن بود، گفتمان توسعه را ذیل گفتمان انقلاب قرار دهد. امری که موجب شد در حوزه نظر این برنامه ساخت منسجم پیدا نکند.

برنامه پنجم علاوه بر تلاش در جهت بسط گفتمان انقلابی، با مسئله هماهنگی با اسناد بالادستی نیز روبرو شد. به‌این‌معنی که با ابلاغ چشم‌انداز جمهوری اسلامی در افق ۱۴۰۴، این برنامه سعی کرد با سیاست‌های کلان ابلاغی همسو شود. به‌همین دلیل ساختار برنامه در این

دوره تغییر یافت و سعی شد برنامه در قالبی منسجم ارائه شود (ر.ک: مجموعه برنامه پنجم، ۱۳۹۰: ۱-۱۷). اما این برنامه در حین تصویب با چالشی اساسی روبرو شد و مجلس به تغییر بخش بزرگی از برنامه اقدام کرد.

پس از تصویب برنامه پنجم، رئیس جمهور وقت، محمود احمدی‌نژاد به دلیل تغییر برنامه از سوی مجلس هیچ کدام از مفاد آن را اجرایی نکرد. انتخابات سال ۱۳۸۸ و تنش با غرب در مورد مسئله برنامه هسته‌ای ایران و به دنبال آن تحریم‌های شدید بین‌المللی ایران نیز موجب شد (ر.ک: مسعودنیا، ابراهیمی، مرادی، ۱۳۹۳)، برنامه پنجم توسعه در عمل با مسائل عدیده‌ای روبرو شود و تحقق آن نیز بلاموضوع گردد. در این میان کاهش فروش نفت (OPEC, 2014) و موانع انتقال منابع ارزی نیز موجب کمبود شدید منابع در جهت اجرای برنامه‌های توسعه شد.

دولت احمدی‌نژاد که مدعی بازگشت به آرمان‌های ابتدای انقلاب اسلامی و توجه به قشر فرودست بود (ر.ک: محمودخانی، کشیشیان، ۱۳۹۵)، به وجه توزیعی منابع بیشتر توجه داشت. از این رو برنامه پنجم توسعه نیز غالبی توزیعی پیدا کرد و در این برنامه منابع اغلب به نیازهای ضروری چون بهداشت و بیمه همگانی (بیمه سلامت) و معیشت (یارانه‌های مستقیم) اختصاص یافت. از این رو نیازهای دیگر در سایه قرار گرفت و توسعه سیاسی، اجتماعی و انسانی رخ نداد (ر.ک: عالی‌زاد، ۱۳۹۴: ۱۴۶-۱۵۰). البته گرایش توزیعی نیز اغلب در قالب تبدیل یارانه‌های غیرمستقیم به یارانه‌های مستقیم صورت گرفت و منجر به تدوین قالب منسجم و نظری توسعه نشد.

برنامه پنجم که توسط دولت احمدی‌نژاد، با شعار توجه به قشر محروم جامعه تهیه شده بود، توسط مجلس به صورت کلی تغییر یافت و از سویی دیگر با تغییر دولت در میانه اجرای این برنامه، دولت بعد به دنبال توسعه سیاسی و اجتماعی برآمد. بنابراین در عمل اجرای برنامه پنجم با رویکردهای متفاوت روبرو شد و از وحدت نظری و فکری برخوردار نشد. بنابراین برنامه پنجم در حین اجرا دو گفتمان متفاوت را پیش‌رو خود دید و در عمل به ساخت منسجم در تقابل کنشگران و ساختارهای سیاسی و نظری دست پیدا نکرد.

۹. برنامه ششم توسعه

برنامه ششم توسعه پس از احیای سازمان برنامه که توسط دولت اول احمدی‌نژاد در سال ۱۳۸۶ منحل شده بود؛ و با تمدید یک ساله برنامه پنجم، سرانجام از سال ۱۳۹۶ تا سال ۱۴۰۱ اجرایی شد. اما این برنامه نیز مانند برنامه‌ها چهارم و پنجم با توجه به تضاد دولت و مجلس، به محل

ساخت‌یابی برنامه توسعه در ایران پس از انقلاب (محمدسالار کسرائی و بهزاد اصغری) ۳۵۱

مناقشه تبدیل گردید و در عمل اجرا نشد. چراکه ارائه برنامه ششم به مجلس نهم، با ارائه لایحه‌های دوگانه توسط دولت به مجلس در سال ۱۳۹۴ به محل نزاع بر سر تصویب آن تبدیل شد. در این دوره، دولت اقدام به ارائه لوایح مقدماتی برنامه به‌جای خود برنامه کرد و این امر برخلاف رویه معمول، موجب تضاد دولت و مجلس شد. این موضوع در نهایت موجب تمدید برنامه پنجم به مدت یک سال دیگر و تا آخر سال ۱۳۹۵ شد. اما با کشمکش‌های دولت و مجلس، لایحه برنامه ششم توسط مجلس به‌صورت اساسی تغییر پیدا کرد و در نهایت با مصالحه دولت و مجلس، این برنامه بدون اجماع و بررسی دقیق و صرفاً برای گذار از حالت تضاد این دو نهاد، به تصویب رسید.

علی‌رغم اینکه برنامه ششم توسعه به‌دنبال ارائه الگویی جامع از برنامه توسعه برآمد و در آن به مفاهیمی چون عدالت اجتماعی توجه زیادی شد اما مانند برنامه‌های پیشین رویکرد اقتصادی در آن در اولویت قرار داشت (ر.ک: قانون برنامه ششم، ۱۳۹۶: ۱). البته برنامه ششم به‌دنبال تغییر رویکرد برنامه‌نویسی دولت قبل بود، از این‌رو در حوزه نظر با مخالفت‌های جدی روبرو شد. به‌همین دلیل پرداختن به توسعه اقتصادی که مخالفت کمتری با آن وجود داشت، می‌توانست چالش‌های دولت را در این حوزه کاهش دهد. اما مسئله مهم‌تر بحران اقتصادی بود که به‌دنبال تحریم‌های آمریکا علیه ایران، اقتصاد ایران را با چالش اساسی روبرو کرده بود که به جای مفهوم توسعه، ابتدا مسئله حل بحران‌ها را در اولویت کشور قرار می‌داد.

برنامه ششم توسعه در شرایطی تدوین شد که ایران پس از توافق در قالب برنامه جامع مشترک (برجام) در سال ۱۳۹۴ از تحریم‌های بین‌المللی خارج شد، ولی با تغییر رئیس جمهور آمریکا در سال ۱۳۹۵ (۲۰۱۷) در عمل با تحریم‌های جدیدی مواجه گردید و نتوانست به منابع درآمدی خود دست پیدا کند. عدم وحدت نظر و همچنین عدم تامین منابع از مهم‌ترین دلایل عدم موفقیت این برنامه بود. اما علاوه بر آن در حوزه اجرا نیز برنامه همچنان با تناقض روبرو بود. چراکه تضادهای دولت با سایر ارکان حکومت موجب شد تا دولت نتواند سیاست‌های خود را تصویب و اجرایی کند. به‌این‌معنا این برنامه نیز مانند برنامه‌های پیشین در حوزه نظر و عمل ساخت منسجم نیافت و نتوانست ارتباط متقابلی ایجاد کند.

۱۰. نتیجه‌گیری

ساخت‌یابی پدیده‌های اجتماعی نیازمند انسجام نظری و عملی در بستر و فرایندی تاریخی هستند. به‌این‌معنا ایده‌ها و چارچوب‌های نظری، بدون اجماع و ساخت‌یابی آن در قالب

مجموعه منسجم با اهداف مشخص و معین در جوامع انسانی مورد پذیرش قرار نمی‌گیرند. از سویی دیگر کنشگران اجتماعی نیز در شکل‌یابی این پدیده و پذیرش یا عدم پذیرش آن و ساخت و انسجام آن نقش دارند. به این معنی که اجماع کنش‌گران جهت پذیرش پدیده‌های اجتماعی و نظام‌مند شدن آن الزامی است. تعامل کنشگران و ساختارهای اجتماعی، سیاسی، نظری و ... در بستری تاریخی رخ می‌دهد و سیر متمایزی را طی می‌کند. بنابراین سیر تاریخی در ساخت‌یابی پدیده‌ها و انسجام و جهت‌گیری و همچنین نتایج حاصل از پدیده‌ها و بازتولید آن موثر هستند.

اندیشه برنامه‌ریزی توسعه در ایران نیز در قالب این فرایند شکل گرفت و به مرحله اجرا رسید. اما به دلیل سیر متفاوت اندیشه‌ای و عملی در بستر خاص تاریخی، نتایج متفاوتی را به همراه داشت. مفهوم توسعه، پس از انقلاب اسلامی با وقفه‌ای که در اجرای آن پیش آمد برخلاف تجربه پیش از انقلاب، با جهان‌بینی متفاوتی روبرو شد که فرایند توسعه را با مسئله جدیدی روبرو کرد و آن عدم توجه به مبانی متفاوت این دو پدیده بود. از این رو بدون توجه به هماهنگی مبنای نظری این دو پدیده، فرایند توسعه با مشکلات جدی روبرو شد. تلاش در جهت همسوسازی آرمان‌های انقلاب و ایده‌های نظری توسعه امری بود که ابتدا چندان به آن توجه نشد و این امر خود عاملی جهت تناقض‌های درونی و بیرونی این پدیده شد. رویکردهای متفاوت دولت‌های مختلف جهت بر ساخت مفهوم توسعه بر اساس آرمان‌های جدید نیز عامل دیگری بود که به ساخت‌یابی نظری این پدیده کمک نکرد. تغییر دولت‌ها در میانه‌های اجرای برنامه‌ها نیز مانع انسجام این پدیده در تجربه پس از انقلاب شد. علاوه بر آن تداخل برنامه‌های توسعه تدوین شده با اسناد بالادستی امکان ساخت‌یابی این پدیده را ناممکن ساخت. این امر موجب شد، اجماع اندیشه‌ای در مورد مفهوم و قالب توسعه پس از انقلاب شکل نگیرد و به جز برنامه سوم که در دولت اصلاحات تهیه و اجرا شد، فضای اندیشه‌ای منسجمی برای برنامه‌های توسعه شکل نگیرد.

در حوزه کنشگران نیز، برنامه‌های توسعه پس از انقلاب اسلامی با چالش‌های اساسی روبرو بود. چنانکه کشمکش دولت‌ها و مجلس‌ها بر سر تصویب و اجرای برنامه‌های توسعه پس از انقلاب و بخش‌های مختلف حاکمیت با یکدیگر، اغلب موجب عدم اجماع نخبگانی در مورد برنامه‌های توسعه و حتی منجر به عدم اجرای آن از سوی دولت‌ها و نفی کامل آن می‌شد. چنانکه گاه برنامه‌های توسعه به دلیل این اختلاف‌ها و عدم تصویب در زمان مقرر، تمدید شده است. کنشگران برنامه‌های توسعه، گاه با نفی کامل مسیر برنامه‌ریزی در عمل امکان شکل‌یابی

ساخت‌یابی برنامه توسعه در ایران پس از انقلاب (محمدسالار کسرائی و بهزاد اصغری) ۳۵۳

این مفهوم را نیز با معضل مواجه ساختند. کشمکش دولت و مجلس به‌خصوص در برنامه‌های پنجم و ششم امکان تدوین برنامه منسجم را مهیا نکرد. برنامه چهارم نیز با نقی کامل آن توسط رئیس‌جمهور وقت و منحل کردن سازمان برنامه و بودجه بلاموضوع شد. علاوه بر آن برنامه دوم و پنجم به دلیل این که در میانه اجرای برنامه، دولت‌ها تغییر یافتند، در عمل با دو رویکرد متفاوت روبرو شد که امکان اجرای آن‌ها را مهیا نکرد. از این رو برنامه‌های توسعه پس از انقلاب اسلامی در حوزه کنش‌گران نیز امکان ساخت‌یابی پیدا نکرد و در عمل تدوین و اجرای آن با چالش‌های اساسی روبرو شد.

در سیر تاریخی نیز برنامه‌های توسعه تدوین شده در مرحله اجرا با رخدادهایی روبرو بودند که امکان شکل‌یابی این برنامه‌ها را ناممکن ساخت. مهم‌ترین ویژگی برنامه‌های توسعه پس از انقلاب اسلامی برخلاف دوران پیش از انقلاب، کسری بودجه در اثر وابستگی بودجه به نفت و تحریم‌های مختلف از بدو انقلاب اسلامی است که امکان ساخت منسجم آن را فراهم نساخته است. این امر امکان تحقق اهداف برنامه‌های توسعه را در عمل ناممکن ساخته و انحراف از برنامه‌ها را موجب شده است. تحریم‌های ایران و نتایج اجتماعی، سیاسی و اقتصادی آن در عمل بستر لازم برای اجرا و شکل‌یابی برنامه‌های توسعه را ناممکن کرده است. به عبارتی تحریم‌ها در طول زمان طولانی مانع بهره‌بردن از ظرفیت‌های نخبگانی، تامین مالی، تامین تکنولوژیکی و ... شده و از سویی دیگر با ایجاد بحران‌ها و شکاف‌های اجتماعی و اقتصادی، برنامه‌های توسعه را با چالش روبرو ساخته است. از این رو برنامه‌های توسعه در ایران پس از انقلاب، امکان ساخت‌یابی نداشته و در قالب ایده‌ها و اندیشه‌ها باقی ماندند.

کتاب‌نامه

- اسمیت، دنیس (۱۳۸۶)، برآمدن جامعه‌شناسی تاریخی، ترجمه هاشم آقاجری، تهران: مروارید.
- افتخاری، علی اصغر (۱۳۸۰)، نگاهی جامعه‌شناسانه به مقوله اشرافیت در دو دهه پس از پیروزی انقلاب، نشریه پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، شماره ۳۱، صص ۴۴ تا ۵۶.
- امجد، محمد (۱۳۸۴)، بررسی مقایسه‌ای توسعه اقتصادی در ایران و کره جنوبی ۱۳۴۱-۱۳۵۷، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- امیراحمدی، هوشنگ (۱۳۷۷)، ابزارهای توسعه صنعتی، تداوم و گسست، ترجمه علیرضا طیب، تهران: موسسه نشر و پژوهش شیرازه.
- آبرامز، فیلیپ (۱۳۹۷)، جامعه‌شناسی تاریخی، ترجمه منصوره لولآور؛ غلامرضا جمشیدیه‌ها، تهران: دانشگاه تهران.

۳۵۴ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۳، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

- آدمیت، فریدون (۱۳۴۰)، فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت، تهران: سخن.
- مرکز تحقیقات استراتژیک (۱۳۸۵)، آسیب‌شناسی نظری برنامه‌های توسعه اقتصادی، پژوهشنامه اقتصادی، شماره ۳، صص ۵۹-۸۸
- آقاسی‌زاده، فتح‌الله، غلامی‌نجاج‌امیری، سعید (۱۳۹۹)، هفتادسال برنامه‌ریزی توسعه در ایران؛ آسیب‌ها و چالش‌ها، تهران: سازمان برنامه و بودجه، مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری.
- آلیاسین، احمد (۱۳۹۳)، تاریخچه برنامه‌ریزی توسعه در ایران: (آسیب‌شناسی توسعه‌نیافتگی)، تهران: نشر سمر.
- بابایی‌فرد، اسدالله (۱۳۸۹)، توسعه فرهنگی و توسعه اجتماعی در ایران، رفاه اجتماعی، دوره ۱۰، شماره ۳۷، صص ۷-۵۶.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۰)، موانع توسعه سیاسی در ایران، تهران: گام نو.
- بهشتی، محمداقبر (۱۳۸۴)، تحلیل سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌های توسعه در ایران، مجموعه مقالات همایش سیاست‌ها و مدیریت برنامه‌های رشد و توسعه در ایران، تهران: موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.
- پارکر، جان (۱۳۸۶)، ساخت‌یابی، ترجمه حسین قاضیان، تهران: نی.
- جوادی‌یگانه، محمدرضا (۱۳۸۲)، تناقض ایدئولوژیک در دو برنامه اول و دوم توسعه در ایران، رفاه اجتماعی، شماره ۸، صص ۸۹-۱۲۰.
- خاندوزی، سید احسان (۱۳۸۹)، ارزیابی شیوه برنامه‌نویسی توسعه در ایران (۱۳۸۸-۱۳۶۸)، نشریه برنامه‌ریزی و بودجه، شماره ۱۱۰، صص ۹۹ تا ۱۲۸.
- خلاصه تحولات اقتصادی کشور در سال ۱۳۶۹ (۱۳۶۹)، تهران: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.
- دلفروز، محمدتقی (۱۳۹۳)، دولت و توسعه اقتصادی: اقتصاد سیاسی توسعه در ایران و دولت‌های توسعه‌گرا؛ تهران: نشر آگاه.
- رضوی، مسعود (۱۳۷۹)، جامعه مدنی، دوم خرداد، و خاتمی: گفت و گوهایی با اندیشمندان معاصر ایران، تهران: نشر و پژوهش فرزاد روز.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۷۷)، توسعه و تضاد: کوششی در جهت تحلیل انقلاب اسلامی و مسائل اجتماعی ایران، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- زارعی، مجتبی؛ روحانی، علیرضا (۱۳۸۸)، تبارشناسی و بررسی عملکرد سازمان برنامه و بودجه به روایت اسناد نخست‌وزیری (۱۳۴۳-۱۳۲۶)، تهران: خانه کتاب؛ مرکز پژوهش و اسناد ریاست جمهوری.
- زاهدی، علی (۱۳۴۲)، لزوم پروگرام صنعتی، تهران: بی‌نا.
- زیاری، کرامت‌الله (۱۳۸۱)، برنامه و برنامه‌ریزی در ایران، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره ۴، صص ۵۹۹-۶۱۸.

ساخت‌یابی برنامه توسعه در ایران پس از انقلاب (محمدسالار کسرائی و بهزاد اصغری) ۳۵۵

ژوبر، پیر آمده امیلین پروب (۱۳۴۷)، مسافرت به ارمنستان و ایران، ترجمه محمود مصاحب، تهران: چهر، فرانکلین.

سریع‌القلم، محمود (۱۳۷۶)، عقل و توسعه‌یافتگی (مبانی ثابت پارادایم توسعه)، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

سوداگر، محمدرضا (۱۳۶۹)، رشد روابط سرمایه‌داری در ایران (مرحله گسترش) ۵۷-۱۳۴۲، تهران: شعله اندیشه.

صابر، هدی (۱۳۹۷)، تک‌دانه‌ها در حسرت نخ، مجموعه مقالات پنجاه سال برنامه‌ریزی در ایران، گردآورنده هدی صابر، تهران: پارسه.

عالی‌زاد، اسماعیل (۱۳۹۴)، بازتاب توسعه اجتماعی در برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی ایران (برنامه‌های اول تا پنجم)، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۷۰، صص ۱۲۴-۱۵۹.

عظیمی، حسین (۱۳۸۳)؛ مدارهای توسعه‌نیافتگی در اقتصاد ایران؛ تهران: نشر نی.

عظیمی، حسین (۱۳۹۱)، اقتصاد ایران: توسعه، برنامه‌ریزی، سیاست و فرهنگ (مجموعه مقالات و سخنرانی‌ها)، به کوشش: خسرو نورمحمدی، تهران: نی.

غنی‌نژاد اهری، موسی (۱۳۷۷)، جامعه مدنی: آزادی، اقتصاد و سیاست، تهران: طرح نو.

غنی‌نژاد اهری، موسی (۱۳۹۶)، اقتصاد و دولت در ایران: پژوهشی درباره ریشه‌ها و علل تداوم اقتصاد دولتی در ایران، تهران: دنیای اقتصاد.

فتاحی، علی (۱۳۸۵)، تجربه سرمایه‌داری دولتی در ایران، تهران: مرز فکر.

فیوضات، ابراهیم (۱۳۷۴)، توسعه صنعتی و موانع آن در ایران، تهران: چاپخش.

قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۶۸-۱۳۷۲ (۱۳۷۶)، تهران: سازمان برنامه و بودجه.

قانون برنامه پنجساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران و قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور (۱۳۹۶)، تهران: سازمان برنامه و بودجه.

قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران ۱۳۷۹-۱۳۸۳ (۱۳۸۲)، تهران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.

قنبری، علی (۱۳۹۱)، توسعه اقتصادی و جایگاه ایران، تهران: چالش.

قنبری، علی، صادقی، حسین (۱۳۸۶)، تحولات اقتصادی ایران، تهران: سمت.

قوام، سید عبدالعلی (۱۳۹۳)، چالش‌های توسعه سیاسی، تهران: نشر قومس.

کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۹۱)، اقتصاد سیاسی ایران: از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، ترجمه محمدرضا نفیسی، کامبیز عزیزی، تهران: مرکز.

۳۵۶ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۳، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

- کسرابی، محمدسالار، اصغری، بهزاد (۱۴۰۲)، ساخت‌یابی برنامه توسعه در ایران عصر پهلوی، دوفصل‌نامه تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۲، شماره ۲، صص ۱-۲۹.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۹۵)، قواعد جدید روش جامعه‌شناختی، ترجمه اکبر احمدی، تهران: جامعه‌شناسان.
- مجموعه برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۰)، تهران: موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.
- مجموعه قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۳)، تهران: معاونت پژوهشی ریاست جمهوری.
- محمودخانی، زهرا، کشیشیان سیرکی، گارینه (۱۳۹۵)، بررسی مقایسه‌ای گفتمان‌های سیاست خارجی دولت دهم و یازدهم و تأثیر آن بر امنیت منطقه خاورمیانه، نشریه سیاست خارجی، سال ۳۰، شماره ۲ (پیاپی ۱۱۸)، صص ۷-۳۵.
- مدنی قهرخی، سعید (۱۳۹۶)، وضعیت توسعه انسانی در ایران: آسیب‌پذیری و تاب‌آوری، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه.
- مرکز پژوهش‌ها (۱۳۸۹)، ارزیابی کلی برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب، شماره ۱۰۲۹۹، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- مسعودنیا، حسین، ابراهیمی، علی، مرادی، اسدالله (۱۳۹۳)، تحریم اقتصادی؛ فرصت‌ها و راهبردهای جمهوری اسلامی ایران در تامین منافع ملی، نشریه راهبرد اقتصادی، سال سوم، شماره ۱۱، صص ۴۳-۷۸.
- مصطفی‌نژاد، عباس (۱۳۸۴)، آسیب‌شناسی توسعه اقتصادی در ایران؛ تهران: نشر قومس.
- مومنی، فرشاد (۱۳۷۴)، کالبدشناسی یک برنامه توسعه، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، موسسه تحقیقات اقتصادی.
- مومنی، فرشاد (۱۳۹۴)، اقتصاد ایران در دوران تعدیل ساختاری، تهران: نقش و نگار.
- نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۴)، مبانی تفکرات اقتصادی و توسعه ژاپن تداوم و تغییر، دو جلد، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- نوبخت، محمدباقر، غلامی‌نجاج، سعید، میراحسنی، زهرا (۱۳۹۰)، کارکردهای الگوی توسعه؛ فصلنامه راهبرد، س ۲۰، ش ۶۱، صص ۲۱۳-۲۳۱.
- نیلی، مسعود (۱۳۸۷)، دولت و رشد اقتصادی در ایران، تهران: نشر نی.
- واعظزاده، ساجده، نقدی، اسدالله، ایاسه، علی (۱۳۹۴)، مولفه‌های پایداری اجتماعی در برنامه‌های توسعه ایران، مطالعات توسعه اجتماعی ایران، شماره ۲۶، صص ۴۵-۶۰.
- واعظی، حسن (۱۳۹۳)، کامیابی‌ها و ناکامی‌های توسعه در ایران نقش دولت‌های پنجم تا یازدهم در توسعه سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور؛ تهران: هرمس.

ساخت‌یابی برنامه توسعه در ایران پس از انقلاب (محمدسالار کسرابی و بهزاد اصغری) ۳۵۷

سازمان برنامه و بودجه (۱۳۷۴)، هدف‌ها، خط‌مشی‌های اساسی، سیاست‌ها و برنامه‌های اجرائی بخش‌های اقتصادی در برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران ۱۳۷۴-۱۳۷۸، تهران: سازمان برنامه و بودجه.

OPEC, (2014), Annual Report 2013.